

SƏMƏDOVA GÜLLƏR M.Q.

AMEA Tarix institutu, əhalinin demografiyası
və miqrasiyası şöbəsinin baş elmi işçisi
E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

RUSIYA-ABS MUNASIBƏTLƏRİNDƏ XƏZƏR HÖVZƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: Xəzər dənizi, neft, strateji, iqtisadi inkişaf, müqavilə

Ключевые слова: Каспийское море, нефть, стратегия, экономическое развитие, договор.

Key words: Caspian sea, oil, strategy, economical development, contract

XX əsrin 90-cı illərində ABŞ və Rusiya münasibətlərini təyin edən mühüm amillərdən biri də Xəzər dənizi şelfindəki neft ehtiyatları, transmilli nəqliyyat kommunikasiyaları və enerqosistemləri idi. Hələ 90-cı illərin əvvəllərində özünü ehtiyatla aparan ABŞ bu regionun Moskvanın təsir sferası olduğunu qəbul edərək Rusiya ilə birbaşa qarşıdurmaya getməkdən çəkinirdi. Bu səbəbdən də Vaşinqton hələ 1993-cü ildə imzalanması planlaşdırılan «Əsrin müqaviləsi»ni imzalamağa tələsmir, hətta açıq şəkildə bildirirdi ki, müqavilənin imzalanmasında heç bir problem olmasa da o Azərbaycan nefti üçün Rusiya ilə qarşıdurmaya getmək istəmir [1].

90-cı illərin əvvəllərində yerli mətbuatda da biznesin inkişafında stabillik amilində maraqlı olan ABŞ-ın beynəlxalq nüfuzunu və kapitalını riskə ataraq Zaqafqaziya kimi qeyri-stabil və onun üçün hələlik maraqlı kəsb etməyən regiona gəlməyəcəyi haqda fikirlər səsləndirilirdi. Lakin tezliklə neft faktoru, Amerikanın siyasi, iqtisadi maraqları onun bölgəyə münasibətdə yürütdüyü siyasətini 180 dərəcə dəyişməyə məcbur edir. ABŞ 1994-cü il, sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» neft ehtiyatlarının işlənməsi və pay bölgüsünə dair Azərbaycanın ARDNŞ və 5 ölkəni (ABŞ, Rusiya, Norveç, Türkiyə, B.Britaniya) təmsil edən 11 iri beynəlxalq neft şirkətinin imzaladığı «Əsrin müqaviləsi» layihəsində iştirak edir. Bu müqaviləni imzalayan ABŞ-ın 5 şirkəti-AMOKO-24,3%, Pennzoil-4,8, Remko-17%, Yunokal-16%, MakDermott-3,5% böyük paylar alırlar və 11 şirkət arasında ən çox pay ABŞ şirkətlərinin (40%) payına düşür. [2].

Şərtə görə 30 il ərzində hasilatı proqnozlaşdırılan 630 ml ton neftin çıxarılması üçün lazımi kapitalın 80 faizi konsorsiuma daxil olan qərb şirkətləri tərəfindən ödənilməli idi. Neftlə bərabər çıxarılan 55 milyard kubmetr qazın hamısı isə Azərbaycanın istifadəsinə verilmirdi. Xarici neft şirkətlərinin 30 il ərzində bu layihəyə üst-üstə 60 milyard dollar sərmayə qoyması nəzərdə tutulurdu. Son iqtisadi hesablamalara görə isə Azərbaycanın neft müqavilələrindən əldə edəcəyi gəlir üst-üstə 210-215 milyard dollar olmalıdır [3].

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması sırf iqtisadi deyil, həm də böyük siyasi, geostrateji və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyırdı. Əsrin müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda qeosiyasi vəziyyət tanınmaz dərəcədə dəyişir. Bill Klinton: «Mən «Əsrin müqaviləsi»nin regionun inkişafında müstəsna rol oynayacağına, Qafqazda sabit həyat, sərbəst ticarət və gələcək nəsillər üçün tamamilə yeni imkanlar açacağına şübhə etmirəm» [4] dedikdə yanılmırdı.

Beləliklə, regiona uzun müddətli investisiyalar qoyan ABŞ-ın iqtisadi maraqları onun regiona olan siyasətini dəyişir. ABŞ dövlət departamentinin, ABŞ Enerji Nazirliyinin hesablamalarına görə Xəzər hövzəsinin təxminən 163- 200 mld barreldən artıq neft ehtiyatına malik olduğu və bu rəqəmin dünya neft ehtiyatlarının 16%-ni təşkil etdiyi bildirilirdi. Bu məlumatlarda neft ehtiyatlarının ən çox olduğu Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft ehtiyatı 50 mld barrel olaraq göstərilmişdi [5].

Tarix və onun problemləri, № 2 2012

Lakin 1998-ci ildə London Beynəlxalq Strateji Araşdırmalar İnstitutu bu rəqəmlərin şişirdildiyini və Xəzər dənizində neft ehtiyatlarının ABŞ dövlət departamentinin göstərdiyi kimi dünya neft ehtiyatının 16%-ni yox, gözləniləndən daha az hissəsini, cəmi 3%-ni təşkil etdiyini, yəni 60-140 mld barreli keçmədiyini elan edir. Azərbaycan sektorunda isə əvvəl 50 mld barrel göstərilən miqdarın 27 mld barrel, BR-ye görə isə 7 mld, ən yaxşı halda isə 8,8 milyard barrel olduğu qeyd edilmişdi [6, 45].

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından bir neçə ay əvvəl, 1994-cü il aprelin 28-də Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən verilən bəyanat bu rəqabətin ilk signalı idi. Bu bəyanatda Rusiyanın iştirakı olmadan Xəzər dənizinə və onun resurslarına aid hövzə dövlətlərindən hər hansı birinin imzalayacağı müqavilələri rədd etmək hüququndan və Azərbaycanla imzalanacaq istənilən müqavilənin hüquqi əsaslardan məhrum olmasından bəhs edilirdi. Əslində Böyük Britaniyaya ünvanlanmış notada ABŞ sadəcə şifahi şəkildə protest edilə də mətbuat səhifələrində əsas rəqibin ABŞ olduğunu və artıq Vaşinqtonun Bakının Xəzərdəki fəaliyyətini dəstəklədiyini üçün Rusiya ilə Qafqazda maraqlarının toqquşduğu barədə yazırdılar [7].

Neft və qaz ehtiyatlarına görə dünyanın 3 zəngin bölgəsindən biri olan Xəzər hövzəsini öz nüfuz dairəsində saxlamağa çalışan Rusiya, nəinki təkə Xəzər hövzəsini, həmçinin onu əhatə edən Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin geosiyasi baxımdan nəzarətində qalmasını, əvvəl olduğu kimi yenə də Rusiyanın xammal əlavəsinə çevrilərək, yarıməsli vəziyyətdə olmasını arzulayırdı. Moskva məqsədlərini həyata keçirmək üçün 90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycana açıq-aşkar təzyiqlər edirdi.

Bütün 90-cı illər ərzində iqtisadi maraqlarının olduğu regionu itirməmək, burada ABŞ-in güclənməsinə imkan verməmək, Xəzərin enerji ehtiyatlarının çıxarılmasına nəzarəti artırmaq, alternativ enerji nəqliyyat dəhlizlərinin yaranmasına əngəl olub, bölgədə rəqiblərinin təsirini məhdudlaşdırıb, neft gəlirlərindən pay almağa cəhd edən Rusiya Xəzərin statusu məsələsini müzakirə obyektinə çevirirdi. Rusiya hələ 90-cı illərin əvvəllərində Xəzər resurslarının bütün Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən bərabər işlənməsini tələb edərkən onun milli sektorlara bölünməsinin əleyhinə çıxış edir və Azərbaycana nəqliyyat blokadasında saxlamaqla bu məsələnin həllinə çalışırdı.

1994-cü il iyunun 21-də Xarici İşlər naziri A.Kozırevin təkidi ilə Rusiya prezidenti «Rusiya Federasiyasının Xəzər dənizində maraqlarının təmin edilməsi barədə» 396 №-li qərarı qəbul edərək Azərbaycana nəqliyyat blokadasına salır. Moskva Azərbaycan donanmasına aid gəmilərin Həştərxan limanı vasitəsi ilə Rusiyanın daxili sularına girməsinə, Azov və Qara dənizə keçmək üçün Volqa-Don kanalından istifadəsinə rəsmi qadağalarla icazə vermirdi. Bu blokada Azərbaycana böyük maddi ziyanlar vurduğu kimi Rusiyaya da mənfi təsirini göstərirdi. Belə ki, Rusiya iqtisadiyyatı blokada üzündən 1997-ci ilə qədər 2 mld dollarlıq zərərə düşmüşdü [8].

Xəzərin hüquqi statusunun həll edilməmiş olması Rusiyaya Bakının imzaladığı neft müqavilələrini şübhə altına almağa imkan yaradırdı. Xəzərin sektorlara bölünməsinə ABŞ mövqeyinin ifadəsi adlandırılan Rusiya Xəzəryanı dövlətlərin bu məsələni öz aralarında həll etmələrini tələb edirdi. Rusiya Xəzərin hüquqi statusu təyin edilənə qədər xarici şirkətlərlə yeni müqavilələr imzalanmayacağına dair öhdəliklərin qəbul edilməsinə çalışırdı.

1996-cı il 11-12 noyabrda Aşqabadda Xəzər dənizinin statusu məsələsi ilə əlaqədar çağırılan Xəzəryanı dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərinin görüşündə Rusiyanın Xəzərdə ərazi sularının 40 milə qədər genişləndirilməsi haqda təklifi və həmçinin Xəzər dənizi məsələlərində veto hüququ tələbi rədd edilir [9]. Rusiyanın veto hüququ tələbini enerji təhlükəsizliyinə təhdid kimi qəbul edən ABŞ, bu görüşdən həmin sonra Bakıya ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə nümayəndəsi Ceyms Kollinzi göndərir. Açıq şəkildə

Vaşinqtonun Xəzərin sektorlara bölünməsi prinsiplərini dəstəklədiyini bildirən C.Kollinz ABŞ-ın uzun müddətli strateji maraqlarının olduğu Azərbaycanı partnyoru kimi qəbul etdiyini bəyan edir [4].

1997-ci il iyulun 22-də Gürcüstan prezidenti Eduard Şevernadzenin, avqustun 1-də isə Azərbaycan prezidenti H. Əliyevin Ağ evdə B.Klintonla görüşlərindən sonra avqust ayında rəsmi olaraq Xəzər regionunu öz milli maraq dairəsi elan edən ABŞ bölgədə müstəqil siyasət yürütməyə başlayır. Bu bəyanatdan sonra artıq Xəzərin mənimsənilməsi prosesində yaxın 10-15 ildə ABŞ və Rusiyanın toqquşacağı və bu mübarizənin olduqca sərt keçəcəyi proqnoz edilirdi.

Bu illərdən başlayaraq ABŞ ciddi-cəhdlə neftin nəql edilməsi məqsədi ilə çəkiləcək neft kəmərləri layihələrinin həyata keçirilməsinə çalışır və onun «böyük Xəzər oyunu» məhz Rusiyanı neft nəqliyyatı üzərindəki nəzarətdən məhrum etmək planının həyata keçirilməsinə yönəlir [10,23]. ABŞ prezidenti 1997-ci il iyulunda E. Şevernadze ilə görüşündə açıq şəkildə bildirmişdi ki, Zaqafqaziyada müvafiq infrostrukturların inkişafında maraqlıdır və Xəzər yataqlarından çıxarılan neftin böyük hissəsi Gürcüstan və Türkiyə ərazisi vasitəsilə nəql ediləcəkdir [11].

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında rus-çexen müharibəsi neft kəmərləri məsələsində təşəbbüsün Amerikanın əlinə keçməsinə şərait yaradır. Rusiyanı regiondakı neftin nəqli prosesindən kənarda saxlamağa çalışan ABŞ məhz bu illərdən etibarən açıq şəkildə antirusiya mövqeyi tutur və əsas diqqətini Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun həyata keçirilməsinə yönəldir. Siyasiləşən və region dövlətlərini Rusiyadan uzaqlaşdıran bu layihəni o zamanlar Moskvada «Antirusiya mahiyyətli Amerikan layihəsi» də adlandırırdılar[12].

1996-2000-ci illərdə B.Klinton administrasiyasının əsas ixrac boru kəməri marşrutu kimi dəstəklədiyi BTC layihəsi ekspertlər tərəfindən ticari yöndən qeyri-rentabelli layihə kimi qiymətləndirilirdi. Ekspertlərə görə Xəzər neftinin Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada artıq mövcud olan neft kəmərləri vasitəsi ilə daşınması iqtisadi yöndən daha məqsədə uyğun idi. 1997-1998-ci illərdə Amerikanın aparıcı neft şirkətlərinin və potensial investorların Xəzərdən Aralıq dənizi sahillərindəki terminallara neft kəmərinin çəkilməsini nəzərdə tutan və 4- 4,5 mld dollara başa gələcək layihənin rentabelliyyəti haqda şübhələrə düşdükləri və bu layihənin həyata keçirilməsi planlarının pozulacağı idda edilmişdi. Tezliklə bu iddialara cavab kimi ABŞ dövlət katibinin birinci müavini S.Telbott «bütün proqnozlara baxmayaraq BTC-nin əsas marşrut kimi nəzərdə tutulduğunu və ABŞ-ın mütləq bu layihəni həyata keçirməyə nail olacağını elan edir» [13, 15].

İqtisadi cəhətdən güclənən Azərbaycan «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra bir-birinin ardınca Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru və quruda yerləşən sahələri üzrə «birgə kəşfiyyat, işlənmə və hasilatın pay bölgüsü» üzrə 14 ölkəni təmsil edən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 iri PSA tipli neft müqaviləsi imzalamışdı ki, bu da Azərbaycana kapital axınına gücləndirmişdi. 1997-1999-cu illərdə isə Azərbaycanda yeni «Qarabağ», «Əşrəfi» kimi qaz-kondensat və neft-qaz yataqları, 1999-cu ildə isə böyük qaz yatağı «Şah-dəniz» aşkar edilir. Bu yatağın qaz ehtiyatının bir trilyon kubmetr və kondensat ehtiyatının isə 200 milyon tondan artıq olduğu ehtimal edilirdi [14,320].

BTC layihəsinin həyata keçirilməsində qərarlı olan ABŞ-ın dəstəyi ilə 1998-ci il oktyabrın 28-də keçirilən Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan Xarici İşlər nazirlərinin görüşündə iştirakçılar BTC layihəsinin texniki-iqtisadi əsasları ilə tanış olurlar. Rusiyanın dəvət edilmədiyini görüşdə bu kəmərin reallaşdırılması haqda «Ankara bəyannaməsi» imzalanır. 1999-cu ilin noyabrında isə ATƏT-in İstanbul sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentlərinin BTC layihəsinə bəyəndikləri haqda bəyannamə imzalamaları ilə alternativ marşrutlar kənara atılır

[15].

Lakin 90-cı illərin sonlarına doğru Rusiyada cərəyan edən siyasi proseslər Xəzər hövzəsi regionuna da təsirsiz qalmadı. Vəziyyətin Rusiya əleyhinə inkişafı artıq 90-cı illərin sonlarında Moskvanın Xəzərin statusu məsələsində mövqeyini dəyişdirməsinə səbəb olur. Əvvəllər bu məsələdə ısrarlı mövqə nümayiş etdirən Rusiya anlaşma istiqamətində qəti addım ataraq, Xəzər sektorunda 5 dövlət arasında gedən mübarizədə İran və Türkmənistan cəbhəsindən, Azərbaycan və Qazaxıstan cəbhəsinə yönəlməyə məcbur olur. Rusiya, 1998-ci ilin iyulunda Qazaxıstan ilə Xəzərin şimal hissəsində dənizin dibinin bölünməsi haqqında saziş imzaladıqdan sonra Xəzərin milli sektorlara bölünməsinə, yəni sektorial prinsipi tamamilə tanıyır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Olcott M. U.S. policy toward Central Asia and the South Caucasus. «New- York Times», 5. 11. 1993
2. Эобле П.А. Пипелине анд пипедреамс: тще эео-политиьс оф тще Трансьауьасус // Ёаспиан Эроссроадс. Васьингтон №1, 1995
3. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с
4. Клинтон Азярбайьан тящлцкясизлийи барядя. «Азярбайьан» гяз., Баьы, 2000, 15 Ёанвар
5. У.С. Департамент оф Стате Диспатъщ, 27, 09, 1994
6. Бащэат Э. Тще Ёаспиан Сеа. Эеополитиьгал Эаме проспеьтс фор тще неу миллениум. // ОПЕЪ. Ревиев. Охфорд 1999, вол 23, п 200
7. Давыдов С. Берега каспийских противоречий. Газ «Независимая газета». 2001, 27 июня
8. [http:// www. эов. ру](http://www.эов.ру)
9. щттп:// www. свобода.орэ. програм 26.02. 2000 радио «Свобода». Программы Кавказа и Центральной Азии
10. Корнеев А.В, Гардаш. С.В Каспийская нефть и интересы США// США- Канада: ЭПК, 2002 , №12
11. Перевтень Н. Противостояние на Каспии обостряется. Газ «Независимая газета», 2001, 6 июня
12. Внешняя политика и безопасность современной России (1991-2002). Хрестоматия в четырех томах. Документы. Т. 4., М., РОССПЭН , 2002, с 371
13. Талботт. С. У.С. Полись фор тще Ёауьасус // Азербайжан Интернационал, Спринэ, 1998.
14. Бзезински Зб. Тще Эранд Ёщессбоард. Америьан Примасй анд итс Эеостратеиь Императивес. Н.Ё., 1997 п 445
15. [http:// Интерфакс-неуэ.ьом](http://Интерфакс-неуэ.ьом)

SAMEDOVA GÜLLER*E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com***Роль Каспийского бассейна в отношениях России и США**

Настоящая статья было посвящено один из основных проблем в отношениях России и США. Характеризуется роль Каспийского бассейна, которая играла между двумя странами. Были отмечены экономические интересы обеих государств. А также указаны нефтяные контракты и Азербайджана.

SAMADOVA GULLER*E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com***The role of the Caspian sea in relations Russian-USA**

In the article is touching one of the main problems of Russian-USA relations. The playing role of Caspian sea between these countries define is being in the article. Economical interest of each these countries are noted. Also are noted oil contracts in Azerbaijan .

*Rəyçilər: t.e.n. A.Ə.Rzayev, t.e.d. R.C.Süleymanov**BDU-nun Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 05 mart 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)*